

4-27-2020

PROBLEMS OF NATIONAL LANGUAGE EDUCATION AT SCHOOL

Dilorom Nematovna Yuldasheva

associate professor of uzbek linguistics, candidate of pedagogical sciences BSU

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/buxdu>

Part of the [Education Commons](#)

Recommended Citation

Yuldasheva, Dilorom Nematovna (2020) "PROBLEMS OF NATIONAL LANGUAGE EDUCATION AT SCHOOL," *Scientific reports of Bukhara State University*. Vol. 4 : Iss. 3 , Article 15.

DOI: 10.52297/2181-1466/2020/4/3/5

Available at: <https://uzjournals.edu.uz/buxdu/vol4/iss3/15>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Scientific reports of Bukhara State University by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact sh.erkinov@edu.uz.

4-мисол. $U=60+j30$; $I=4+3j$ ток ва кучланиш комплекслари берилган бўлсин. Техникада актив ва реактив қувватни аниқлаш муҳим эканлигини билган ҳолда уларни топайлик.

Агар кучланиш комплексини ток комплексининг қўшмасига кўпайтирсак, қувват комплекси ҳосил бўлади:

$$\dot{S} = \dot{U} \cdot I^*$$

бу формулада, \dot{S} – қувват комплекси, I^* – қўшма ток комплекси. Кўпайтириш натижасида ҳосил бўлган комплекс соннинг ҳақиқий қисми фаол қувватга, мавҳум қисми эса реактив қувватга тенг бўлади.

$\dot{S} = P + jQ$ бунда: P – фаол қувват, Q – реактив қувват.

Ечиш:

$$\varphi = \arctg \frac{b}{a} = \arctg \frac{30}{60} = \arctg \frac{1}{2}$$

Ток модулини топамиз:

$$I = \sqrt{a^2 + b^2} = \sqrt{16 + 9} = 5A; \quad \varphi = \arctg \frac{b}{a} = \arctg \frac{3}{4}.$$

Хулоса қилиб айтганда, мақолада соддароқ ва қулайроқ бўлган комплекс сонлар ёрдамида синусоидал катталикларни қўшиш, айириш ҳамда кўпайтириш ва бўлиш амалларини бажаришда назарий таққослашлар билан биргаликда бир нечта электроника ва схемаларга доир масалаларнинг амалий ечими келтирилди.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев М.Ш. *Миллий тараққиёт йўлимизни катъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз.* – Т.: Ўзбекистон, 2017.
2. Каримов А.С. *Назарий электротехника.* – Т.: Ўзбекистон, 2002. – 422 б.
3. Попов В.С. *Теоретическая электротехника.* – М.: Энергоатомиздат, 1990. – 543 с.
4. Попов В.С., Николаев С.А. *Общая электротехника с основами электроники.* – М.: Энергия, 1972. – 507 с.
5. Urinov X.O., Salakhiddinov A.N., Mirzakulov Kh.B. *Determining the Magnetization of Thin Films by Measuring Torque.* // *Bulletin of the Russian Academy of Sciences: Physics* – 2019. Vol 83, №7. P. 956-959.

УДК: 37.022

МАКТАБДА ОНА ТИЛИ ТАЪЛИМИ МУАММОЛАРИ ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ РОДНОГО ЯЗЫКА В ШКОЛЕ PROBLEMS OF NATIONAL LANGUAGE EDUCATION AT SCHOOL

Йўлдошева Дилором Нейматовна

БухДУ ўзбек тилишунослиги кафедраси доценти, пед.ф.н.

Yuldasheva Dilorom Nematovna

associate professor of uzbek linguistics, candidate of pedagogical sciences BSU

Аннотация. Умумий ўрта таълим мактабларининг она тили машғулотларида ўқувчи, асосан, нимани ўрганиши зарур? Тилишунослик асослариними ёки тил имкониятлариними? Албатта, ўқувчи учун тил имкониятларини ўрганиши жуда муҳим. Чунки ўрта мактабни битирган барча ўқувчи келажакда тилишунос бўлмайди.

Мазкур мақолада ўрта умумтаълим мактабларида она тили таълими муаммолари ва уларнинг ечими борасидаги мулоҳазалар таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: она тили таълими мақсади, она тили таълими мазмуни, таълим усули, шахс эҳтиёжи, тилишунослик таълими ва тил таълими, ретроскопик таълим, когнитив таълим, билимдон шахс ва ижодий тафаккур соҳиби, мустақил фикрлаш, ижтимоий буюртма талаби, нутқий компетенция, муаммолар, ечим.

Аннотация. Чему должен учиться ученик в основном на уроках родного языка в средних школах? Основы лингвистики или возможности языка? Конечно, изучение языковых

возможностей важно для читателя. Потому что не каждый выпускник средней школы будет лингвистом в будущем.

В данной статье анализируются проблемы образования на родном языке в средних школах и их размышления о решении.

Ключевые слова: образование на родном языке, содержание образования на родном языке, метод обучения, потребности личности, лингвистическое образование и обучение языку, ретроскопическое образование, когнитивное образование, осведомленное и творческое мышление, самостоятельное мышление, потребность в социальном заказе, речевая компетентность, проблемы, решения.

Abstract. What should a student learn mainly from mother tongue lessons in secondary schools? Basics of linguistics or language features? Of course, learning linguistic features is important to the reader. Because not every high school graduate becomes a linguist in the future.

This article analyzes the problems of mother tongue education in secondary schools and comments on their solutions.

Key words: mother tongue teaching, content of mother tongue education, teaching method, personality needs, linguistic education and language learning, retroscopic education, cognitive education, knowledgeable and creative thinking, independent thinking, the need for social order, speech competence, problems, solutions.

Давлат жамиятнинг тараккиёт даражасидан ҳамда уни ривожлантириш учун белгиланган мақсад ва вазифалардан келиб чиққан ҳолда таълим тизими олдига муайян буюртма беради. Бу буюртма жамиятнинг (биринчи навбатда, иқтисодий, сўнгра маънавий-маданий эҳтиёжлари билан белгиланади) ижтимоий, иқтисодий салоҳиятини юксалтиради, давлат томонидан белгиланган ягона мақсад йўлида фуқароларнинг маънавий-маърифий қиёфасини уйғунлаштиради, ривожланишга тўсиқ бўлувчи муаммоларни ҳал этади. Бу эса пировард натижада, жамият аъзоларининг умумий фаровонлигини таъминлашга олиб келади.

Давлат буюртмасида фан ва таълимнинг ривожланиш ҳамда интеграцион ҳолати, бошқарув, таъминот тизимининг даражаси, жамият ва шахс орзу-умидларининг муштараклиги кабилар диққат марказда бўлиб, муайян ҳужжат билан расмийлаштирилади. Ҳозирги кунда бу амалдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармони ва айни кунларда янги лойиҳаси умумхалқ муҳокамасида бўлган “Таълим тўғрисида”ги қонундир.

Таълимга оид расмий ҳужжатларда таълим тизимига муайян талаблар қўйилади. Бу талаб таълимнинг мақсад, вазифа, тур ва босқичларини белгилаб беради, барча ва ҳар бир фан бўйича буюртма мазмуни Давлат таълим стандартлари (малака талаблари) кўринишида қонунлаштирилди. Таълим Ўзбекистон Республикаси сиёсатининг устувор йўналиши, давлат аҳамиятига молик ижтимоий-педагогик масала бўлганлиги боис унинг бош мақсади 2019 йил 23 август кунини Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида «Ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш ва жамиятда ўқитувчиларнинг ўрнини ошириш бўйича» бўлиб ўтган видеоселектор йиғилишида юрт раҳбари томонидан белгилаб берилди: «Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари» тамойилига асосланган ҳолда... мактаб таълимини ривожлантириш биз учун буюк умуммиллий мақсадга, умумхалқ ҳаракатига айланиши зарур»[1].

Давлат буюртмаси асосида таълимнинг умумий мақсади белгилаб берилиши соҳа мутахассислари учун сир эмас. Давлат сиёсатининг устувор йўналиши сифатида таълим-тарбиянинг мақсади ягона бўлиб, бу яхлитлик давлат, жамият ва унинг аъзолари муносабатлари билан белгиланади. Шу боис республикамизда таълимнинг умумий мақсади негизида ижодий ва мустақил фикрловчи, маънавий-мафкуравий қиёфаси жамиятнинг бош ғояси билан уйғунлашган шахсни тарбиялаш мўлжали ётади. Баркамол авлод деганда, бизда

мана шундай шахс назарда тутилади. Зеро, таълимдан ҳам, тарбиядан ҳам мақсадимиз битта: фарзандларимиз баркамол бўлсин.

Таълимнинг умумий мақсади эса ҳар бир ўқув фанининг мақсад ва вазифаларини белгилаб олишни тақозо этадики, бу, хусусан, *миллийлигимизнинг ёрқин ифодаси бўлган* она тили таълими мақсадида ўзининг аниқ ифодасини топган: *«мактабда она тили таълими мақсади ўз фикрини оғзаки ва ёзма тарзда тўғри ва раво баён қиладиган, китобхонлик маданияти шаклланган, мустақил ва ижодий фикрлай оладиган, ўзгалар фикрини англайдиган – мулоқот ва нутқ маданияти ривожланган шахсни камол топтиришдан иборат»* [3].

Она тили таълими мақсади таълимнинг умумий мақсадига уйғун бўлиб, унинг икки талабини ўзида жузъийлаштиради: ижодий ва мустақил фикрлаш малакасини қарор топтириш ҳамда бунинг натижасида таълим олувчининг ҳар томонлама етук шахс сифатида камол топиши. Демак, она тили имкониятларини эгаллаш ҳамда шу асосда баркамол инсон сифатида шаклланишга бўлган талаб бу фан тадриси олдига жуда кўп вазифаларни кўяди. Жумладан, таълим муассасаларида олиб борилаётган ишлар ўқувчиларнинг ўзида зарур малака ва кўникмаларни шакллантиришига қаратилади. Таълим усули, мазмуни, таълим воситалари ана шу улкан ва улуғ вазифаларнинг аниқ ва пухта бажарилишига йўналтирилган бўлиши шарт.

Таълим мақсадида шахснинг маънавий-мафкуравий тарбияси миллий мафкура ва миллий ғояга мувофиқ бўлиши аксиоматик характерга эга. Чунки тарбияланувчи шахснинг маънавий-мафкуравий қиёфаси жамиятнинг ягона ва умумий маънавий-мафкуравий сиёсатида мос келиши жамият тараққиётининг гаровидир. Бироқ она тили таълими мақсадининг асосий узви бўлган ижодий тафаккурли ва мустақил фикрли шахсни тарбиялаш масаласи давлатимизнинг ички сиёсати ва иқтисодий тизимнинг, унинг ҳараклантирувчи кучларининг тафаккур тарзига бўлган талаби билан белгиланади.

Рақобатга асосланган бозор иқтисодиёти тадбиркор, ижодий тафаккури юксак, ҳар қандай қийин вазиятдан ўз ақл-идроки, мустақил ижодий тафаккури билан омон чиқа оладиган, шуурида миллий руҳ мустаҳкам бўлган шахсни тарбиялашни тақозо қилади. Давлатимиз сиёсати негизида шахс фаровонлиги ва бахт-саодатини таъминлаш ётар экан, унда шахс тарбияси юқорида кўрсатилган мақсаддан бошқа мўлжалда ташкил этилиши мумкин эмас. Бу жараёнда *«Мактаб бу ҳаёт-мамонт масаласи, келажак масаласи. Уни давлат, ҳукумат ва ҳокимларнинг ўзи ҳал қилолмайди. Бу бутун жамиятнинг иши, бурчига айланиши керак»*[1]. Демак, бош мақсадимиз «таълим олувчиларда мустақил фикр юритиш кўникмаларини ҳосил қилишдан иборат» экан, бунинг асосий воситаларидан бўлган она тили таълими масаласига анъанадагидан фарқли равишда бутунлай бошқача кўз билан қарашимиз лозим.

Шу ўринда биз, энг аввало, она тили таълими ва унинг натижаси борасида икки жиҳатни фарқлаб олишимиз зарур. Булар:

1) она тили таълими жараёнида таҳсил олувчига тилнинг беқиёс имкониятларидан фойдаланиш, яъни тилнинг коммуникатив-амалий қийматини юксак даражада намоён эта олиш кўникмаларини сингдириш;

2) она тили таълими жараёнида таҳсил олувчига тилшунослик асосларини мунтазам ўргатиб бориш, том маънода, жамият учун тилшуносликнинг қонун-қоидаларини биладиган шахсни тайёрлаш.

Хўш, бугун мактаб партасида ўтирган ўқувчи учун келажакда қай бири муҳим? Тил имкониятларидан фойдалана оладиган, сўзнинг мантиғига ва қадрига ета оладиган шахс сифатида шаклланишми ёки мактабни битиргунича қарийб 1.500 та қоидани ёд олиб, олий таълимга ўқишга кириш учун улардан чала-чулпа (баъзан, омадига таяниб) фойдаланиб қоладиган киши бўлиб етишишми?

Ўрта умумий таълимнинг амалдаги малака талабларида «Она тили» ўқув предметини ўқитишнинг асосий вазифалари қуйидагича белгиланган:

- ўқувчи шахсини фикрлашга, ўзгалар фикрини англашга, ўз фикрини оғзаки ҳамда ёзма шаклда саводли баён қила олишга қаратилган нутқий компетенцияни ривожлантириш;
- ўқувчиларда грамматикага оид ўзлаштириладиган билимларни (фонетика, лексикология, сўзнинг таркиби, сўз ясалиши, морфология, синтаксис, ёзув ва имло, тиниш белгилари, нутқ услублари, стилистикага оид тушунчаларни) ривожлантириш;
- она тилининг кенг имкониятларидан унумли фойдаланган ҳолда тўғри ва раён баён эта олишни ривожлантиришга қаратилган лингвистик компетенцияларни шакллантиришдан иборат [3].

Белгиланган вазифаларга диққат қилсак, 1- ва 3-вазифалар она тили таълимининг бош мақсадига тўла ҳамоҳанг, 2-вазифа эса қисман. Тўғрироғи, 1- ва 3-вазифалар ўқувчига тил имкониятларини ўргатиш талабини кўйса, 2-вазифа таълим олувчига тилшунослик асосларини мунтазам ўргатиб боришни тақозо этади. Яъни 1-, 3-вазифалар болани ижтимоий ҳаётга, турмушга тайёрлаш муддаосини кўзлайди. 2-вазифа ижроси эса уни табиий ҳаёт тарзидан узиб қўйишга олиб келади. Бу ҳолатни, афсуски, мактабда ўқитиладиган барча ўқув предметлари таълимида кузатишимиз мумкин.

Тилшунос олим Б.Менглиев яқинда «кун.уз» каналига берган интервьюсида шундай деди: «Ҳаммамиз мактабда физика, кимё, математика, биология предметларини ўқиганмиз. Улардан қойиллатиб беш баҳо олганмиз. Аммо кўп ҳолларда оддийгина электр чироғи патронини ўрнатишни ҳам, дарахтни пайванд қилишни ҳам, юлдузларга қараб вақтни аниқлашни ҳам, жароҳатга қандай малҳам қўйишни ҳам, бирор нарсанинг ҳажмини ҳисоблашни ҳам эплай олмаймиз. Ҳатто оддийгина иситиш тизимидаги сувнинг айланма ҳаракатини ҳам тушунмаймиз. Нега? Чунки биз олган таълим ҳаётдан узилиб қолган. Ҳамма ҳам физик, математик, биолог бўлавермайди-ку! Шунинг учун ўқувчида ҳаётий компетенция биринчи ўринга чиқиши лозим эди» [5].

Ҳақ гап. Олимнинг фикридаги бир сўзни ҳам рад эта олмаймиз. Болаларнинг мактабдан бешишига ҳам мана шу жиҳатлар сабаб бўлмаяптимикиан?!

«Энди ўзимизнинг «Она тили»мизга келайлик. Она тили таълимининг аҳволи қандай? Боши ҳам, адоғи ҳам йўқ, бунинг устига дарсликдан дарсликка ўтиш, синфдан синфга кўчиш билан ўзгариб турадиган сон-саноксиз илмий (лингвистик) қоидаларни ёдлатамиз. Матннинг, берилган гапларнинг авра-астарини чиқариб, ипидан игнасиғача таҳлил қилдирамиз. Бироқ бу «билим»лар оғзаки ва ёзма нутқимизга қай даражада таъсир қилиши ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаймиз» [5].

Олимнинг фикрларидан ижодий ва мустақил фикрли шахс тарбиясини амалга оширишда она тили ва унинг таълим тизими, буни ташкил этувчи воситаларнинг роли ва характери беқиёс эканлиги аён бўлади. Шу ўринда ҳақли савол туғилади: бугунги кунда жамиятимиз билимдон шахсга эҳтиёжмандми ёки кўзланган мақсадга эришишнинг ўнлаб йўллари борлигини, муайян шароитда шулардан қай бири юксак самара бера олишини билувчи ва уни қўллаш олувчи шахсгами?!

Ўзбекистонда бозор иқтисодиёти шаклланиб, тараққий этмоқда. Жамиятда мулкчилик муносабатлари қарор топиб, унинг аъзолари онгида боқимандалик кайфияти, фикрий танбаллик, «юқори» кўрсатмаси асосида ишлаш ҳисси ўрнини иқтисодий тафаккур, тадбиркорлик, йўқдан бор қилиш, ички имкониятларни ишга солиш зарурати эгаллаб, ақл-идроққа, муайян шартга кўра иш тутишга ягона яратувчи куч сифатида қараш, четдан мадад кутмаслик туйғуси шаклланмоқда. Бу бозор иқтисодиётининг асосий талабларидан бири. Бироқ иқтисодий тафаккур бошқа ҳодисаларга нисбатан барқарорлиги, жуда секин алмашиш, ривожланиш ва ўзгариш хоссаси билан ажралиб туради. Буни бизда умумий мулкчилик тафаккури ўрнини секинлик билан хусусий мулкчилик ва бозор иқтисодиёти тафаккури эгаллаётганлиги, яъни иқтисодий тафаккур алмашинуви юз бераётганлиги билан изоҳлаш зарур [4].

Бозор иқтисодиётидан аввалги давр билим қамрови кенг, турли фанларни ва ўз ихтисослигини чуқур эгаллаган, кўрсатилган масалаларни белгиланган тарзда еча оладиган мутахассисларни талаб қилиб, омманинг тадбиркорлиги ва мустақил фикрлашини тақозо

этмас эди. Шунингдек, собиқ шўро мафкурасининг давлат сиёсий тузуми ва идеологик тузилмаси ҳамда пировард мақсади мустақил фикрловчи шахсга эмас, «Бўл тайёр!» шиорига ҳар доим шай «содиқ аскар»га кўпроқ эҳтиёж сезар эди. Бу эҳтиёжни қондиришга қаратилган давлат буюртмаси эса таълим ва тарбиянинг бошидан охиригача «қизил ип» бўлиб ўтган эди. Натижада давлатнинг таълим сиёсати, таълим мақсади, усули ва мазмуни шунга монанд равишда ташкил этилган бўлиб, таълимда репродуктив усул, ўқитишда ретроскопик воситаларга муҳим аҳамият бериларди.

Репродуктив (лотинча: *re* – такрорлаш, *produco* – яратаман) усул таълимда берилган билимни эгаллаш ва хотирада айнан сақлаш йўли бўлиб, у ўқувчига маълум микдордаги билимни олувчи объект, ўқитувчига эса таълим жараёни субъекти сифатида муносабатда бўлади. Таниқли методистлар И.Я. Лернер, М.Н. Скаткин кабилар ўз тадқиқотларида репродуктив усулнинг моҳиятини атрофлича ёритганлар. Бу усул билишнинг дедуктив кўринишига асосланади. Бунга мувофиқ, ўқувчиларда тайинланган қоида ва таърифлардан амалий ишларга ўтиш, тайёр хулосаларни амалиётга татбиқ этиш кўникмалари шакллантирилади. Меъёрларни (жумладан, савод, арифметик амаллар, мутлак қонуниятлар...) ўзлаштириш ва уларни амалда қўллаш учун ўта зарур ва айтиш мумкин, энг самарали бу усул мутлақлаштирилса, таълим олувчида эргашувчанлик, бўйсунувчанлик, идрокий ялқовлик ҳиссини қарор топтириш ва ривожлантиришга олиб келиши шубҳасиз. Социалистик иқтисод ва мафкуравий муҳит эҳтиёжи сифатида шаклланган бу усул собиқ шўро таълим тизимининг деярли барча босқичларида узоқ йиллар ҳукмронлик қилганлигининг боиси ҳам шунда.

Бозор иқтисодиёти, айтилганидек, таълимда тарбияланувчининг мустақил ва ижодий фикрлаш кўникмаси ҳамда малакасини ҳосил қилишни тақозо этади. Шунга мувофиқ, ўқитиш усули иқтисод ва мафкуранинг ўзи каби кескин ислоҳ қилиниши зарур. Чунки репродуктив усул моҳиятан бозор иқтисодиёти талабларига мутлақо зид. Машҳур рус педагоги К.Д.Ушинский XX асрнинг 60 йилларида репродуктив усулнинг нобоплигига ишора қилган эди. Шу боисдан Президентимиз юқорида айтилган видеоселекторда таълим масаласига алоҳида эътибор қаратди: *«Афсуски, ўтган салкам 30 йил мобайнида биз бу масалага етарлича эътибор бермадик. Натижада нима бўлди? Мактабни барбод қилдик, ўқитувчини ҳам йўқотдик. Болаларда ўқишга ҳавас ва интилиш сусайди. Энг ёмони, мактаблардаги маънавий-маърифий муҳит йўқолди»* [1].

Бунда *«мактабни барбод қилдик»* деганда, албатта, мактаб дастурининг ҳаётдан узилиб қолиши натижасида фарзандларимизнинг эгаллаган билимлари келажаги учун етарлича хизмат қила олмаётганлиги назарда тутилмоқда. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, аслида: *«Албатта, билим керак. Аммо билим ўз йўлига. Мустақил фикрлаш ҳам катта бойликдир»* [2]. Демак, бозор иқтисодиёти дастур билан белгиланадиган билимларга эга бўлган шахсга эмас, балки билим олиш йўллари пухта эгаллаган, муайян шароитда мустақил идрок қилиш кўникмасига эга онгли фуқарога эҳтиёж сезади. Таълимнинг бош предмети – она тили таълимнинг мақсади, унинг билан узвий боғлиқликда мазмуни, усул ва воситалари мана шу мақсадга мувофиқ белгиланиши зарур. Бу жараёнда биз юқорида таъкидлаган муаммо яна кун тартибига чиқади: ўрта умумтаълим мактабларида, ўрта махсус таълим муассасаларида таълим олувчига тил имкониятларини етказиш лозимми ёки тилшунослик асослари-ю тил қурилиши – грамматиканинг илмий талқининими?

Ўтган асрнинг биринчи ярмида адабий тил меъёрларини белгилаш ва омма онгига сингдириш, саводсизликни тугатиш талаби асосида она тили таълим мақсади шунга мос белгиланган: Таълим олувчиларни тилнинг грамматик қурилиши билан таништириш асосида адабий тил (нутқ) меъёрлари халқ онгига сингдирилган, тилшуносликда қўйилган, ҳал этилган вазифалар ва қўлга киритилган ютуқлар асосида илк она тили дарсликлари яратилган эди. Дарсликларда ўзбек тилининг имлоси, фонетик ҳамда грамматик қурилишини чуқур ва атрофлича ўргатишга катта эътибор қаратилган.

Тилшуносликдаги илмий ютуқлар давр синовидан ўтиб, мактаб, кейинчалик педагогика билим юртлири она тили дарсликларидан ўрин ола бошлаган. Бу дарсликлар асосида

кишиларнинг саводи чиқиб, адабий тил меъёрлари ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида оммалашган. Жамият яхлит ва ягона адабий тил меъёрларига эга бўлган. Кўзланган мақсадга эришилган эди, бироқ она тили дарсликлариди – хусусан, юқори синфларда – грамматизм чуқурлашиб бораверди, натижада, она тили курсининг том маънодаги вазифаси – ўқувчиларда она тили имкониятларидан фойдаланиш кўникмасини шакллантириш амалиёти унутила борди, унинг ўрнини она тили қурилишининг илмий талқини, яъни тилшунослик тушунча ва асосларини ўргатиш эгаллади.

Таълим олувчилар тил қурилишини «мукка тушиб» ўрганарди. Унли ва ундош товушлар, товуш ўзгаришлари, тилнинг лексик тизими, сўз туркумлари, уларнинг ички маъновий гуруҳлари, сўз ясаиши, грамматик шакллар тизими, синтактик ҳодисалар – сўз бирикмаси, гап бўлаклари, уларнинг тузилиши, маъно турлари ва ифодаланиши, содда ва қўшма гап, қўшма гапнинг маъно турлари ва боғловчи воситалари каби назарий маълумотлар дарсликлардан шу қадар кўп ўрин эгалладики, оқибатда ўқитувчи ўқувчининг нутқини ўстиришга, оғзаки ва ёзма нутқини шакллантиришга вақт ажратолмай қолди. Таълим мазмуни тил қурилиши бўйича назарий билимлардан иборат бўлиб, она тили дарсликлари тилшунослик фанидан назарий қўлланмаларга айлантириб қўйилди. Нутқ ўстириш грамматизм соясида қолиб кетди.

Айниқса, лингвистик таҳлилларга катта эътибор қаратилиб, ўқувчининг тил қурилиши бўйича назарий билимини баҳолаш параметрига айланди. XX асрнинг 90 йилларигача фойдаланилган она тили дарсликларини кузатсак, кўз олдимизда тил қурилишига доир қоидаларни ёдлаш, шунга мослаб тузилган машқларни бажариш ва фонетик, морфологик, синтактик таҳлилларни кўрамиз.

Масалан, эргаш гапли қўшма гапларнинг қарийб 20 турини ажратиш, гаплардаги сўз бирикмаларини аниқлаш ёки сўзни фонетик таҳлил қилиш келажакда бизга нима беради, қабилдаги эътирозларни ҳар бир она тили ўқитувчиси ўқувчиларидан эшитган ва унга асосли жавоб беролмаганидан ҳамиша хижолатда бўлиб келган[4]. Бунинг яна бошқа расман тан олинмаган мафкуравий жиҳати ҳам бор эди; нутқ тилда «либос кийган фикр»нинг воқеланишидир. Фикр – тафаккур махсули. Истаймизми, йўқми, инсон тафаккури, албатта, миллийлик заминидан озикланади. Тафаккур ривожлантирилмас экан, нутқни ўстириш, ривожлантириш мумкин эмас. Миллий тил имкониятлари заминиди тафаккурни ривожлантириш яна ва яна миллий тафаккур тарзини тақозо этаверади. Миллий онг, миллий тафаккур тарзини ривожлантириш эса совет сиёсатига мос келмас эди. Шу боис ўрта умумтаълим мактабларининг юқори синфларида ўқувчилар диққати байналмилал табиатли грамматик талқинларни ёдлаш билан чалғитилар эди. Миллий истиқлол шарофати билангина бу даҳшатли занжир узилди.

Бироқ мустақилликка эришганимизга қарийб 30 йил бўлганлигига қарамай, бугунги она тили таълими ва дарсликлари ҳамон белгиланган талабларга тугал жавоб беролмаяпти. Мазкур жиҳатнинг асосий сабаблари сифатида қуйидагиларни санаб ўтиш лозим:

Биринчидан, совет даврида узоқ йиллар давомида таълимда ретроскопик (репродуктив) таълим усули яқка ҳукмрон бўлиб келди. Шунинг учун мактаб дарсликлариди, жумладан, она тили дарсликлариди ҳам назарий маълумотлар, қоидалар жуда кўп ва бу меъёрий ҳолат эди. Шу йўл билан совет дидактикаси она тили машғулотларида таълим олувчилар (хусусан, руслардан бошқа миллат вакиллари) диққатини она тилида фикрлашдан чалғитиб, кераксиз ва жуда кўп ҳолларда байналмилал табиатли назарий билимларни ўзлаштиришга йўналтирар эди.

Ўтган асрнинг 70 йилларигача мактабдаги ўқув предметлари ҳам, дарсликлар ҳам «Она тили» эмас, «Ўзбек тили грамматикаси» деб номланар эди. Бунга асос ҳам тайёр эди: физика ҳодисаларнинг физикавий, кимё кимёвий, математика риёзий хусусиятлари ҳақида таълим олувчига фан асослари ва фаннинг таянч тушунчаларини етказганидек, «Ўзбек тили грамматикаси» ҳам болаларга грамматика илми асосларини бериши лозим деб саналар эди. Биз совет дидактикасида ҳукмронлик қилган бу «грамматизм» ва «академизм» (чуқур илмийлик, кўпроқ назарий билим бериш)дан воз кечиб, когнитив-прагматик таълимга ўтдик.

Афсуски, («тарки одат маҳол» деганларидек) дарсликларимиз муаллифлари онгида ва амалиётда янги усулу унинг мақсаду талаблари ҳали тугал ўзлашган эмас. Шу боис дарсликлар ортиқча таърифу қоидалардан тўла халос бўлганича йўқ (таъкидлашимиз шарт: ўрта умумтаълим мактабларининг 5-, 6-, 7-, 8-, 9-, 10, 11-синфлари учун мўлжалланган амалдаги «Она тили» дарсликларининг ҳар бирида «Билиб олинг», «Эсда тутинг» шаклида (ўқувчи ёдлаши ва эсда сақлаши назарда тутилган) 200-220 тадан қоида берилган).

Шу ўринда ҳақли савол туғилади: ўқувчига она тили грамматикасидан назарий билим бериш шарт эмасми?

Бунинг жавоби қуйидагича: Мактабда она тили машғулотларида ўқувчиларга 3 турдаги қоидалар сингдирилиши зарур:

1) орфография қоидалари (бу қоидалар умр бўйи кишининг ёзма саводхонлигини тартибга солиб туради);

2) орфоэпия қоидалари (бу қоидалар умр бўйи кишининг оғзаки нутқини адабий меъёрларга мослаштириб туради);

3) пунктуация қоидалари (бу қоидалар умр бўйи кишининг ёзма нутқида нима демокчилигини кўрсатиб туради).

Қолган барча дарслар амалий характерда бўлиб уларда ўқувчига сўз мантиғини англаш, сўз ва бирикмаларни ўз ўрнида қўллай олиш малака ва кўникмаларини, шунингдек, шарқона нутқ одобини ўргатиш зарур.

Шунда ўрта умумтаълим мактабларида ўқитиладиган она тили дарслари ўқувчига тилшунослик асосларини эмас, тилнинг чексиз имкониятларидан фойдаланишни, яъни тилни ўргатади.

Иккинчидан, таълим мақсади янгилангач, таълим мазмуни ҳам кескин янгиланиши лозим. Она тили машғулотларида таълим мазмуни масаласини грамматик талқинлар билан керак-кераксиз ҳолатда кесиштиришдан мутлақо воз кечиш зарур.

Яна ҳақли савол туғилади: Хўш, она тили таълими мазмунида грамматик талқинлар берилмаса, ўқувчига ўрганиш учун нимани тақдим этамиз? Бу борада ХХ аср бошларида жадид педагоглари ўз тажрибаларида унумли фойдаланган (совет даврида аста-секин улардан воз кечилган, бизнинг давримизда эса чет тилларини ўқитиш методикасида кенг қўлланилаётган методларга таянадиган) мавзуларга мурожаат этамиз. Масалан (7-синф учун),

Мавзу: Ҳалоллик – энг улуғ неъмат

Қишлоқда куз палласи томсувоқ қилиш удуми бўларди. Унинг ёзилмаган қоидаси бор. Биринчидан, ҳеч ким томини ёлғиз ўзи сувамайди: ҳамма ҳашарга келади. Иккинчидан, бевабечора, қўли қисқа хонадоннинг уйи энг аввал томсувоқ қилинади. Кейин, навбатма-навбат давом этаверади...

Ўқитувчимизнинг ҳашарига айниқса кўп одам йиғилди. Уйи катта йўл ёқасида эди. Шундоқ кўча четидан лойҳандақ қазилган экан. Сомон, катта йўлнинг кўпчиб ётган тупроғига қовушиб, обдон юмшабди. Ўқитувчимизнинг Азим ака деган қўшниси ишибоши бўлди. Биров ҳандаққа тушиб лой солиб бериб турибди, биров нақирлаб лой ташийдди, яна биров томда туриб, илгак билан тортиб олади, бошқаси ҳафсала билан сувайди...

Эрта пешиндаёқ ҳамма ишни қойил қилиб ташладик. Ҳовли ўртасидаги тут тагида овқатланиб ўтирсак, ўқитувчининг кекса онаси келиб қолди. (Кейин эшитсак, бир ҳафта аввал кўзи ёриган қизиникига кетган экан.) Кампир ҳассасини дўқиллатиб, тўппа-тўғри ўқитувчимнинг олдига борди.

1. Нима қилдинг?! – деди ўглининг саломига алик ҳам олмай. – Нима иш қипқўйддинг?!

Ҳаммамиз ҳайрон бўлиб қолдик. Муаллим ўқувчиларининг олдига, айниқса, мулзам бўлди, шекилли, қизариб кетди.

2. Нима қилибман, ойи? – деди кўзларини пирпиратиб.

3. Дард! – кампир ҳассаси билан ерни нуқиди. – Санга қачон ақл киради, нодон бола! – Кейин Азим акага юзланди. – Бу-ку ақмоқлик қилишга қитти, сиз қаёқда эдингиз? Нега кўчадан лой қилдиларинг?! Кўчанинг тупроғига тегиб бўладими, нобакор! Кўпчиликнинг

хақи-ку, бу! –Кампир бир зум ҳарсиллаб турди-да, тўсатдан йиглаб юборди. –Ман юртнинг хақиға сувалган том тагида турмайман!

Шундай дедию, супа лабига бориб, терс ўтириб олди...

...Ҳаммамиз қайтадан томга чиқдик... Сувоқ қилишдан кўра лойни кўчириши қийин бўларкан. Битта қолдирмай, қиртишлаб, томдан туширдик. Пақирлаб ташиб, кўчадаги лойҳандақни тўлдириб қўйдик...

...Орадан йиллар ўтиб, кампир кўз юмганида тумонат одам уни ўша кўчадан сўнги манзилига кўтариб борди...

Кўча тупроғи илиқ эди... Майин эди...

(Ўткир Ҳошимовдан)

1-топширик: Матнни ўқинг ва мазмунини сўзлаб беринг.

2-топширик: Матн таркибидаги ҳар бир сўзни (луғат ёрдамида) бошқа маънодоши билан алмаштириб, матнни қайта тузишга ҳаракат қилинг.

3-топширик: Матн мазмунини ўз сўзингиз асосида 4-5 та гапда ёзма ифодаланг.

4-топширик: «Ҳикматнома» китобидан ҳалоллик ҳақидаги мақолларни топинг ва улардан матн мазмунига айнан мос келадиганини танлаб дафтарингизга кўчиринг.

(Биз ибтидо ҳолатда тавсия этаётган бу каби мавзу ва унинг топшириқлари худди шу синфнинг «Адабиёт» дарслиги материаллари билан боғланиши ҳам ўринли ва х.)

Учинчидан, ўқитувчиларимиз оммаси когнитив-прагматик усулда ишлашни – ўқувчига билим беришни эмас, уни йўналтириб, излантириб, ўйлантириб кузатаётган ҳодисалари асосида ўз ҳукмини чиқаришини ва уни ифодалашни лозимлигини – ўзлари учун асосий меъёр сифатида белгилаб олишлари шарт (Бу борада барча ўқитувчиларнинг фаолиятларини танқид қилишдан йироқмиз). Бироқ кузатган дарсларимизнинг кўпчилигида мактаб ўқитувчиларимиз ўқувчини дарс давомида, одатда, таълимий ўйинлар вақтидагина мустақил изланишларига йўл берадилар. Бошқа пайтларда эса «дарснинг асоси»ни ўқитувчи тушунтиряпти. Эътибор беринг: ўқитувчи дастур ва дарсликда белгиланган мавзуни ўқувчига (оғзаки баён усулида) тайёр ҳолда берапти (Мухтарам ўқитувчиларимиз фан асосларини тўла ўзлаштириб мутахассис даражасига эришганлари учун уларга диплом берилган-ку. Буни ўқувчи олдида қайта-қайта такрорлаш, одатда, ўқитувчини такомиллаштиради, ўқувчини эмас. Агар у ўқувчи учун кераксиз билим бўлса-чи?!).

Тўртинчидан, ретроскопик таълимда ўқув материаллари, асосан, дарсликда берилган бўлади – ўқувчи дарсликда берилган маълумотларни ўзлаштиради бўлгани! Когнитив таълимда эса ўқув материаллари дарсликдан ташқарида бўлади. Дарслик фақат намуна ва йўлланма – ўзлаштириш алгоритминини беради, холос. Бизда, аввало, она тили машғулотида кенг фойдаланиш учун зарур бўлган ахборот манбалари (масалан, луғатлар, комуслар, маълумотномалар) етарли эмас ва ўқитувчиларимиз ҳам, ўқувчиларимиз ҳам ҳар бир машғулотида бир неча ахборот манбасидан фойдаланиш кўникмаси ва маданиятига эга эмас.

Ечим: Қарши давлат университетининг бир гуруҳ профессор-ўқитувчилари томонидан (проф. Б.Менглиев бошчилигида) 2003-2005 йилларда мактаб ўқувчилари учун мўлжалланган ўнга яқин луғатлар тайёрланиб, кўпчилик ҳукмига ҳавол этилган эди. Шу луғатлар такомиллаштирилиши ва республика миқёсида мактаб партасида ўтирган ҳар бир ўқувчининг, аввало, она тили ўқитувчиларининг қўлига етиб бормоғи зарур. Ўқитувчиларимизда ҳам, ўқувчиларимизда ҳам луғатлардан фойдаланиш маданиятини шакллантиришимиз муҳим.

Бешинчидан, ДТСида шундай сўзларни ўқиймиз: Она тили таълими натижасида ўқувчилар эгаллаган билим, кўникма ва малакалар уч параметрли стандарт кўрсаткичлар асосида текширилади ва аниқланади.

1. Ўқиш техникаси. Бу параметр орқали ўқувчининг нотаниш бўлган матнни ифодали ўқий олиш кўникмаси аниқланади. Бунда миқдорий кўрсаткич сифатида ифодали ўқиш тезлиги, яъни минутига берилган матндан нечта сўз ўқий олиш кўрсаткичи олинган. Синфдан синфга ўтиш даврида миқдорий кўрсаткичдаги сўзларнинг сони ошиши билан

бирга берилган матнни ўқишдаги талаблар ҳам боланинг ёшига монанд равишда ортиб боради.

2. Ўзгалар фикрини ва матн мазмунини англаш малакаси боланинг оғзаки баён қилинаётган ўзгалар фикрини ҳамда ёзма матн мазмунини англай олиш даражасини аниқлаш мақсадида киритилган. Бу параметр ўзгалар фикрини ва матн мазмунини англаш ҳамда уни оғзаки қайта баён қила олиш даражасини аниқлайди.

3. Фикрни ёзма шаклда баён этиш малакаси (тугал фикр ифодаланган матн) мураккаб жараён бўлиб, она тили таълимнинг бош мақсади шу параметрда тўла юзага чиқади. Ўқувчининг она тили таълими жараёнида эгаллаган кўникма ва малакалари у яратган матнда акс этади. Бу параметр буйича таълим сифатининг натижасини баҳолашда ўқитувчи томонидан ўқувчи эгаллаган куйидаги кўникмаларнинг даражаси аниқланади:

а) фикрнинг мантикий изчилликда ифодаланганлигини аниқлаш;

б) фикрлаш, мавзунинг мураккаблик даражасини аниқлаш (содда, мураккаб, конкрет, мавҳум ва ҳоказо);

в) тавсифнинг мавзуга мувофиқлигини ва тавсифнинг қийматини аниқлаш;

г) тавсифда тилнинг ифода воситаларидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш даражасини аниқлаш;

д) имловий (ёзма) саводхонликнинг сифатини аниқлаш.

ДТС ўқувчидан она тилида фикрлаш ва фикрни баён қилишнинг амалий кўникма ва малакаларини талаб қилиб тургани ҳолда ҳозир ҳам ўқув масканларида, олийгоҳларга қабул имтиҳонларида билимларни тест асосида синаш ҳукмронлик қилиб келмоқда. Тестлар эса одатда, ретроскопик грамматик билимларни баҳолай олади; улар ўқувчининг мустақил ва ижодий фикрлаш ҳамда фикр маҳсулини ёзма/оғзаки шаклларда ифодалаш лаёқатини аниқлай олмайди. Шуни такрор ва такрор таъкидлаш керакки, то ДТСларида кўрсатилган тамойил(параметр)лар асосида таълим олган шахснинг она тили машғулотларидан олган билим, малака ва кўникмаларини баҳолаш тўла-тўқис амалга жорий этилмас экан, на дарслик тузувчилар, на-да устозлару ўқувчилар диққатини совет таълим тизимининг аянчли қолдиғи (қуруқ, самарасиз ва юқорида кўриб ўтганимиздек, субъектив грамматик илмий тушунчалар ва талқинларни ўзлаштириш)дан узиб бўлмайди; таълим самараси грамматик билимлар билан баҳоланадими, демак, таълим жараёнида ҳам улар етакчи бўлиб қолаверади.

Тафаккур, дунёқарашу дидни шакллантиришга хизмат қиладиган она тили ва адабиёт, тарих (жумладан, Ўзбекистон тарихи) каби ўқув предметлари асосида ҳосил қилинган кўникмалар тестлар воситасида баҳоланар экан, улар таълим тизимида ўз олдида турган ҳақиқий вазифасини тугал бажаролмайди ва она тили машғулотлари амалда деярли фойдасиз грамматик билимларни, адабиёт ва тарих дарслари узук-юлуқ ҳодисалар, саналар ва шахсларни бериш ҳамда уларни ёдлатишдан тўла узила олмайди.

Санаб ўтилган ҳодисалар – эски ва янгининг қоришуви, дарсликда грамматик назарий билимларга ортикча эътибор ва ўрин – истаган ўтар давр учун хос – зарур ҳолат эканлигини биламиз. Бироқ бизда бу ўтиш даври салкам ўттиз йилга чўзилганлиги бутун жамият учун ачинарли ҳол эмасми?!

Ўтган йиллар давомида мактабда: «Она тили предмети тўла-тўқис тилшунослик фанига айланиб бўлди. Ўқитувчи ҳам, ўқувчи ҳам, ота-оналар ҳам она тили таълими деганда, тилшунослик қоидаларини ёдлаш ва уларга доир машқ ва топшириқларни бажаришдан бошқа нарсани тасаввур қила олмайдиган бўлиб қолди. Биринчи режада туриши керак бўлган оғзаки ва ёзма нутқ бўйича саводхонлик, нутқ ва мулоқот маданияти, бой сўз захираси, нотиклик энг охириги ўринларга тушиб кетди» [5].

Тўғри, эскидан батамом воз кечиб, янгига кўникиш ҳаммиша жуда қийин. Аммо ижтимоий ҳаётимиздаги ҳар бир воқелик ўз ўзанига тушмас экан, тараққиёт ҳақида гапиришга ҳеч биримизнинг, айниқса, соҳа мутахассисларининг, жамият зиёлиларининг ҳақимиз бўлмайди.

АДАБИЁТЛАР

1. www.kun.uz Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида «Ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш ва жамиятда ўқитувчиларнинг ўрнини ошириш бўйича» видеоселектор йиғилиши/ 23.09.2019.

2. Баркамол авлод орзуси. – Т.: Шарқ, 1999. – 132 б. 7-б.
3. O'rtta ta'limning umumta'lim fanlari bo'yicha malaka talablari. Ona tili fani. – Т., 2018. – 12 б.
4. Yo'ldosheva D., Rajabova R. Mustaqillik davrida ona (o'zbek) tili ta'limi maqsadi. BuxDU ilmiy axboroti (ISSN 2181-6875). – Buxoro, 2015. 4-son. 149-153-b.
5. www.kun.uz «Бундай она тили таълими ўзимизни алдайдан бошқа нарса эмас!» – Тилинунос олим билан суҳбат./ 27.08.2019.

УДК: 37.015.324.2

СПОРТЧИ ПСИХОЛОГИК-ЭМОЦИОНАЛ ҲОЛАТИНИ КОРРЕКЦИЯЛАШНИНГ МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КОРРЕКЦИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО И ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ СПОРТСМЕНА

METHODOLOGICAL BASES OF CORRECTION OF PSYCHOLOGICAL AND EMOTIONAL STATE OF AN ATHLETE

Носиров Жамол Шухратович

БухДУ психология кафедраси тадқиқотчиси

Nosirov Jamol Shukhratovich

researcher of the department of psychology BSU

Аннотация. Ушбу мақолада спортчиларнинг психологик-эмоционал ҳолатини коррекциялаш ҳамда спортчиларнинг хусусиятлари, имкониятлари, жисмоний ва ақлий салоҳияти, шаклланган касбий кўникмалари ҳақида фикр юритилади. Бундан ташқари спортчиларнинг индивидуал-психологик хусусиятларини ривожлантириш орқали уларни спорт мусобақаларига тайёрлашнинг психологик механизмларини, спортчиларнинг ҳиссий-иродавий сифатларини коррекциялашнинг психологик хусусиятлари ҳақида сўз боради.

Таянч сўзлар: коррекциялаш, эмоционал, идентификация гояси, концептуал, экспериментал, экспектация, муроса, коммуникация, тренинг.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы коррекции психологического и эмоционального состояния спортсменов, а также характеристики, возможности, физический и интеллектуальный потенциал спортсменов, сформированные профессиональные навыки. Кроме того, речь идет о психологических механизмах подготовки спортсменов к спортивным соревнованиям через развитие индивидуально-психологических характеристик, психологических особенностей коррекции эмоциональных и волевых качеств спортсменов.

Ключевые слова: коррекция, эмоциональность, идея идентификации, концептуальная, экспериментальная, компромисс, общение, обучение.

Abstract. This article discusses the correction of the psychological and emotional state of athletes, as well as the characteristics, capabilities, physical and mental potential of athletes, the formed professional skills. In addition, we are talking about the psychological mechanisms of preparation of athletes for sports competitions through the development of individual-psychological characteristics, the psychological characteristics of the correction of emotional and volitional qualities of athletes.

Key words: correction, emotional, idea of identification, conceptual, experimental, expectation, compromise, communication, training.

Мавзунинг долзарблиги. Мустақиллик йилларида мамлакатимизда ёшларни ватанпарварлик, миллий анъана ва кадриятларимизга ҳурмат руҳида тарбиялаш, маънавий етук ва жисмонан соғлом баркамол авлодни вояга етказиш, уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш юзасидан муайян ишлар амалга оширилмоқда. “Жамиятимизда соғлом фикр, соғлом куч устувор бўлиши учун биз маънавий ҳаётимизни юксалтириш, аҳоли, аввало, ёшларимизни турли зарарли таъсирлардан асраш, уларни ҳар томонлама етук